

Osmanlılar'da Diplomati. Belgenin Osmanlıca'sı, vüsûk kökünden gelen ve "sağlam delil, senet" mânasını taşıyan vesîkadır. Osmanlılar vesika ile birlikte varakın çoğulu olan evrâk kelimesini de kullanmışlar, arşivlerine ise "hazîne-i evrâk" adını vermişlerdir. Osmanlılar'da ilmî olarak ilk diplomatik çalışmaları, II. Meşrutiyet'ten bir yıl kadar sonra 1909'da Târih-i Osmânî Encümeni'nin kurulması ve 1914'te Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası'nın yayımlanmasıyla başlamış olmakla beraber Osmanlı diplomatik kaidelerinin esasları Orta Asya'da devlet kurmuş olan Uygurlar'a kadar uzanır. Diğer taraftan Osmanlılar İslâm devletlerindeki diplomatik kaidelerinin de tesirinde kalmışlar, bütün bu kaideleri zaman içinde geliştirmişlerdir. Osmanlı diplomatik kaideleri, asırlardır derlenen bazı münşeat mecmualarında yer almıştır. Çoğu sadece çeşitli inşâ örnekleri ihtiva eden bu mecmualar ilmî bir gaye ile hazırlanmış olmayıp tamamen pratik maksatlarla kaleme alınmıştır. Bunlarda kâtiplere yol gösterici olarak ferman, nâme, fetihnâme, ahid-nâme, berat, menşur, telhis, buyruldu vb. adlar taşıyan belgelerin hangi rûkûn ve şartları ihtiva edeceği ve nasıl yazılacağı gibi hususlara yer verilmiştir. Bugün diplomatik ilmiyle uğraşanlar için son derece faydalı bilgiler ihtiva eden bu mecmualar, öğretici mahiyetteki münşeat mecmuaları olarak adlandırılabilir. Bu tür mecmualara ilk defa Bekir Kütükoğlu tarafından dikkat çekilerek bunların incelenmesinin diplomatik ilmine büyük katkıda bulunacağı gösterilmiştir.

Belge metinlerini toplayan münşeat mecmuaları içinde hatt-ı hümayun, telhis veya mektup gibi sadece bir tür belge cinsine tahsis edilenler yanında değişik belge cinslerine ait örneklerden meydana getirilmiş olanlar da vardır. Ancak bunların, hakiki belgelerin sûretleri olabilecekleri gibi sadece birer inşâ örneği olarak yazılmış bulunmaları veya daha önceki münşeat mecmualarında mevcut belgelerin biraz şekil değişikliğine uğratarak başka bir şahsa mal edilmiş olmaları da mümkündür. Dolayısıyla bu tür mecmualar kullanılırken dikkatli bir tetkik ve tenkide tâbi tutulmaları gerekir. Nitekim Feridun Ahmed Bey'in *Münşeatü's-selâtin*'indeki Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerine ait bazı belge metinlerinin, devrinin değil XVI. yüzyılın dil

özelliklerini aksettirmesi dolayısıyla hakiki olmayıp intihal olduğu ortaya konmuştur (bu konu ilk defa F. Kraelitz'in dikkatini çekmiş, daha sonra Mükrimin Halil Yınanç, bu devir belgelerinden bir kısmının orijinal olmayıp Mehmed b. Müeyyed el-Bağdâdî münşeatındaki mektupların başlıkları, şahıs ve yer adlarının değiştirilmesi ve diğer bazı değişiklikler yapılmasıyla meydana getirilmiş sahte belgeler olduğunu ortaya koymuştur).

Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası'ndaki Osmanlı diplomatiğiyle ilgili ilmî yazıların ilki, son Osmanlı vak'anüvisi Abdurrahman Şeref Bey'in "Evrâk-ı Atika ve Vesâik-i Târihiyyemiz" (I/1 [İstanbul 1328], s. 9-19) adlı makalesidir. A. Şeref Bey, bu makalesinde Osmanlı resmî belgelerini nezâretler öncesi ve sonrası belgeleri olarak ayrı ayrı mütalaa etmiş, nezâretler öncesi devri de dört gruba ayırmıştır: 1. Bâbiâli ve Dîvân-ı Hümâyun'a ait belgeler: a) Muahede ve mukaveleler; b) Padişah adına verilen ferman (emir), berat (imtiyaz) ve menşurlar (vezirlik beratı); c) Hatt-ı hümayunlar (padişahların kendi el yazılı emir ve mütalaaları); d) Ordu ve donanma kumandanlarıyla yapılan yazışmalar; e) Ahkâm defterleri (Dîvân-ı Hümâyun'dan çıkan emir ve hükümleri ihtiva eden zabıtlar); f) Mevâcib defterleri (devletten ulûfe alan askerî sınıfların maaş icmalleri); g) Vilâyetlerle yapılan muhabereleler; h) Günlük işlerle ilgili çeşitli yazışmalar. 2. Defter-i hâkânîye ait belge ve defterler (tahrir defterleri). 3. Maliye defterleri (gelir, gider ve demirbaş defterleri). 4. Şer'iyye sicilleri (kadılar tarafından tutulan defterler). Mûsâ Kâzım Bey ise aynı mecmuada yayımlanan "Vesâik-i Târihiyyemiz" adlı makalesinde Dîvân-ı Hümâyun'da tutulan defterleri mühimme, ordu ve rikâb mühimmesi, mektûme, Rumeli, nâme-i hümayun gibi kısımlara ayırmış; ayrıca Defterhâne, Fetvahâne, maliyeye ait belge ve defterlere de kısaca temas etmiştir.

Osmanlı tarihiyle uğraşan bazı Avrupalı araştırmacılar da Osmanlı diplomatiğiyle yakından ilgilenmişler, bu konuda makale ve kitaplar neşretmişlerdir. Bunların başında, yine *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nda "İlk Osmanlı Padişahlarının İsdâr Etmiş Oldukları Bazı Beratlar" adlı makalesiyle Friedrich von Kraelitz gelir. Kraelitz, Osmanlı belgelerini "hüküm" ve "ahkâm" olarak bir tasnife tâbi tutmuş, hüküm adı verilen

belgelerin sıfatlarının ise değişiklik gösterdiğine temas etmiştir. Gerçekten bu sıfatlar belge cinsine, yazıldığı şahsa ve konuya göre farklılık gösterir.

Osmanlı diplomatiği üzerinde çalışan Avrupalı ilim adamlarından biri de Macar Lajos Fekete'dir. Fekete, *Einführung in die osmanish-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Budapest 1926) adlı eserinde Osmanlı belgelerini laik ve dinî karakterli belgeler olmak üzere başlıca iki grupta toplamıştır. Bunlardan laik olarak vasıflandırdığı belgeleri şöyle tasnif etmiştir: 1. Padişah tarafından isdâr edilmiş olanlar: Ferman, berat, ahidnâme, sulhnâme, nâme-i hümayun, emirler, hükümler. 2. Devlet ileri gelenleri ve Dîvân-ı Hümâyun üyeleri tarafından çıkarılan belgeler: Padişaha takdim edilen takrirler, sadrazam ve diğer yüksek rütbeli vazifellilerin mektupları, serdar gibi olağan üstü vazifellilerin mektupları, beylerbeyilerin mektupları, beylerbeyilerin emirleri, küçük dereceli vazifelilere ait belgeler, yol ve idam hükümleriyle senetler, alelâde mektuplar. 3. Resmî dairelerde kullanılan defter ve siciller. 4. Arz-ı haller, rapor ve ihbar mektupları. 5. Mektuplar. 6. Kırım hanlarının emir, mektup ve diğer yazıları. Fekete dinî olarak vasıflandırdığı belgeleri de şer'iyye sicilleri, kadıların verdikleri hüküm ve i'lâmlar, vakfiyeler ve fetvalar olarak ayırmıştır.

Fekete'den sonra Osmanlı diplomatiği üzerinde eser verenlerin bir kısmı, onun tasnifini hemen hemen benimsemiştir. Gerçekten gerek Romen tarihçi Miha-il Guboğlu *Paleografia si diplomatica Turco-Osmana* (Bucarest 1958), gerek Bulgar Boris Nedkov *Osmanoturca Diplomatika i Paleografia* (Sofia 1966), gerekse M. Tayyip Gökbilgin *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi* (İstanbul 1979) adlı eserlerinde aşağı yukarı bu tasnife sadık kalmışlardır.

Polonyalı ilim adamları Jan Reyhman ve Ananiasz Zajaczkowski ise *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats* (Paris 1968) adıyla İngilizce'ye çevrilen eserlerinde Osmanlı belgelerini "yazı" ve "emir" olarak iki gruba ayırmışlardır. Yazı adını verdikleri birinci gruptaki belgelerde Farsça "nâme", Arapça "mektup" ve "kitap" veya çoğulu olan "kütüb", Türkçe "yazı" ve "biti" kelimelerinin aynı belge içinde birbiri yerine geç-

mek üzere kullanıldığına dikkat çekmişler, padişaha ait yazılarda "hatt-ı hümayun" ve "tevkî" kelimelerinin kullanıldığını, XVII. yüzyıldan itibaren ise hatt-ı hümayun ile padişahın el yazısının kastedildiğini belirtmişlerdir. Emir adı altında topladıkları ikinci grup belgeleri de Farsça menşeli olup Ortaçağ'da İlhanlılar tarafından da kullanılmış bulunan "ferman", Arapça "emir", "hüküm" ve çoğulu "ahkâm", Türkçe "buyruldu", Arapça "berat", Türkçe olan ve Kırım hanlarının kullandığı "yarlık" olmak üzere tasnif etmişlerdir.

Bu iki grup dışında "nâme" kelimesiyle yapılan mülknâme, ahidnâme, sulhnâme ve nâme-i hümayun gibi belge isimleriyle aynı belge içinde eş anlamlı olarak kullanılan "nişan" ve "berat" tabirlerine dikkat çekmişler; Avrupalılar'ın Osmanlı belgeleri için genel olarak "ferman" tabirini kullandıkları, fakat bu tür belgelerin emir mahiyetinde olup diğer belge cinsleriyle karıştırılmaması gerektiği, sadrazam ile yüksek rütbeli devlet memurlarına ait telhis, tahvil, tahrir, tezkire gibi belgelerin ise ayrı mütalaa edilmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır.

Bulgar ilim adamı Asparuh Velkov da son yıllarda Osmanlı belgeleri üzerinde derinlemesine incelemelerde bulunmuştur. Velkov ilgi alanı olarak maliye belgelerini seçmiş, *Vidove Osmanoturski Dokumenti. Prinos Kim Osmanoturskata Diplomatika* (Sofia 1986) adlı eserinde özellikle tezkire türü belgeleri incelemiştir. "Les Notes complémentaires dans les documents financiers ottomans des XVIe-XVIIIe siècles (Etude diplomatique et paléographique)" (bk. bibl.) adlı makalesinde ise yine maliye belgelerinin gördükleri muameleler üzerinde durmuştur.

Osmanlı diplomatiği üzerinde eser veren bir diğer ilim adamı Josef Matuz, doktora tezi olarak hazırladığı eserinde (*Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*, Wiesbaden 1974) nâme, hüküm, nişan (berat) ve sebab-i tahrîr hükmü adı verilen belgeleri incelemiş; Schendlinger ise (*Die Schreiben Süleymans des Prächtigen*, bk. bibl.) yine padişaha ait belgeler üzerinde durmuş ve eserine bunların tıpkıbasımlarını da eklemiştir.

Türk tarihçileri belge neşrine önem vermişlerse de bunların diplomatik açıdan incelenmesi pek yapılmamıştır. Bu

konuya en çok eğilen İsmail Hakkı Uzunçarşılı olmuştur. *Belleten*'de yayımlanan makalelerinde belgelerde kullanılan tuğra, pençe ve mühürler üzerinde durduğu gibi padişaha ait belgelerden ferman ve beratlarla sadrazam ve beylerbeyilerin emirleri mahiyetindeki buyrukları incelemiştir. Osmanlı merkez teşkilâtıyla ilgili eserinde ise belge cinslerine yer vermiştir. Diplomatik konusuna ciddi şekilde eğilen diğer bir Türk tarihçisi Halil İnalcık'tır. *Osmanlı Araştırmaları*'nda neşredilen iki makalesinde Osmanlı bürokrasisinde aklâm ve muâmelât ile arz grubu belgelerini incelemiştir. 1986'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi'nce düzenlenen "Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri", Türk tarihçilerinin de konuya ilgi duymaya başladıklarını göstermiştir.

Türkiye'de Osmanlı diplomatiği öğrenimine gelince, diplomatiğe müstakil bir ders olarak üniversite programlarında yer verilmesine, ilk defa İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü'nde M. Tayyip Gökbilgin tarafından başlanmıştır. Bugün aynı ana bilim dalında diplomatik derslerini Tarih ve Arşivcilik Bölümü öğrencileri bir arada görmektedirler.

Osmanlı belgelerinde cinslerine göre değişmek üzere belli rükün ve şartlar bulunur. Belge cinsine göre bu rükün ve şartlar artıp azalır. İlk rükün hiç değişmez; Osmanlılar'ın "tahmîd" veya "temcîd" dedikleri bu rükün "da'vet" olarak da adlandırılır. Berat, nâme-i hümayun, ahidnâme-i hümayun gibi bazı belge türleri istisna edilirse da'vet, Allah'ın adının zikredildiği kısa ve stilize edilmiş bir "hüve/hû"dan ibarettir. Beratlarda "hüve'l-ganî, hüve'l-muğnî" veya biraz daha uzun şekiller yahut "zikrullâh-ı teâlâ..." ile başlayan formüller görülür. Nâme-i hümayun ve ahidnâme-i hümayunlarda Allah'ın adının yanında Hz. Muhammed, bazan da dört halifenin adlarının zikredildiği ve şefaât istendiği formüller kullanılmıştır. Padişah adına Dîvân-ı Hümayun'dan yazılmış ferman, berat, sebab-i tahrîr hükmü, ahidnâme-i hümayun ve Batı hükümdarlarına gönderilen resmî mahiyetteki nâme-i hümayunlarda muhakkak padişahın tuğrası bulunur. Belgelerin büyük bir kısmının esas metinleri, muhatabın sıfatlarının sayıldığı elkâb rükünüyle başlar. Bunu dua

kısmı takip eder. Elkâb ve dua formüllerinde muhatabın mevki ve sıfatı çok mühimdir. Osmanlılar bu formüllere büyük önem vermişlerdir. Kütüphanelerde mevcut münşeat mecmualarında çeşitli mevkilerdeki şahıslara ait elkâb ve duaları gösteren pek çok örnek vardır. Tuğra taşıyan belgelerden sadece nâme-i hümayun ve ahidnâme-i hümayunlarda olmak üzere padişahın kendisiyle atalarının adları ve sahip olduğu memleketlerin sayıldığı unvan rükünü bulunur. Belgenin yazılmasına sebep olan mesele "nakil-ıblâğ" rükününde izah edilir. Giriş kısmı da denilebilen bu rükünler esas metne, "tevkî-i refî-i hümayun vâsıl olacak mâlum ola ki" şeklinde bir formülle bağlanır. Fermanlarda konu özetlendikten sonra emir rükününe geçilir ki bu kısım genellikle iki parçadan meydana gelmiştir. İlk parçada istenilen şey söylenir; ardından "emredip buyurdum ki" denilerek emir tekrarlanır. "Te'kid / tehdid" rükününde ekseriya, "Şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfeye itimat kılasız" formülü kullanılırsa da tekidin daha uzun tutulduğu, bazan "başın sana lâzımsa..." gibi tehdit unsuruna yer verildiği, nâdir olmakla beraber lânet yağdırıldığı da vâkidir. Tuğra taşıyan belgelerde daima tarih bulunur. Tarihin atılış şekli belgenin hazırlandığı kalemle yakından ilgilidir. Maliye kalemlerinde hazırlanmış belgelerde kesin tarih bulunmasına karşılık Dîvân-ı Hümayun kalemlerinde hazırlananlarda her zaman kesin tarih bulunmayıp çok defa ayın onar günlük devreleri verilir. Fakat hepsinde "mahall-i tahrîr" denilen belgenin yazıldığı yer mevcuttur.

Aynı gruba giren belgelerin değişik türleri arasında bile rükün ve şartlarda farklılık mevcuttur. Meselâ nâme-i hümayun grubu belgelerinden fetihnâmelerin özel yazılış şekilleri vardır. Bunun gibi beratlarda da cinsine göre zikredilecek şeyler değişir. Timara konu olan topraklar, siyâkat yazısı ve bir öbek teşkil edecek şekilde yazılmış olduklarından timar beratları derhal farkedilebilecek bir özellik taşırlar. Yine bir berat türü olan mülknâmelerin ilk devirlere ait olanlarında altta hüccetlerde olduğu gibi şahit isimleri görülür.

Her cins belgede bütün rükünler bulunmaz. Bazan bir veya birkaç tanesinin ihmal edildiği vâkidir. Belgelerin çoğunda mahall-i tahrîr yoktur. XIX. yüzyıl ortalarına kadar başlıklı kâğıt kullanıma

söz konusu olmadığından, makam mühürlerinde ise yine XIX. yüzyıldan önce makam adı bulunmadığından bazan belgenin nerede ve hangi makamdan yazıldığına anlaşılmaması da çok zorlaşmaktadır. Ancak XVII. yüzyıldan sonraki beylerbeyi buyruhdalarında metnin içinde çok defa nerenin divanından çıkmış olduğu belirtildiği, pençe bulunanlarda ise pençede şahıs adıyla birlikte makam adı da yazıldığı için belgenin ait olduğu makamın tesbiti mümkün olabilmektedir.

Mektup ve arzuhal gibi belgelerin kendilerine has rûkûn ve şartları vardır. Ancak bu belgelerde XIX. yüzyıl öncesinde tarihe rastlanmaz. Muamele görmüş olanlarında muamele tarihleri tarihlendirilmede yardımcı olursa da muamelelerin üstünde yer almadığı belgelerin tarihlendirilmesi başlı başına bir meseledir.

İftâ ve kazâ organlarınınca düzenlenen belgelerden bir kısmının kendilerine mahsus özellikleri vardır. Fetva ve hüccetler buna misal gösterilebilir. Belgelerin üstünde fetvalarda müftüye, hüccetlerde kadiya ait tasdik formülleri bulunur.

Osmanlı belgelerinin bir kısmında belgenin arka yüzünde de bazı kayıt veya işaretler bulunur ki bunlar diplomatik açıdan fevkalâde mühimdir. Ferman ve beratların hangi kalemden verildiği arkalarındaki işaretlerden kolayca anlaşılır. Maliye kaleminden çıkanlarda daima defterdarların kuyruklu imzaları bulunur. Bu imzaların sayısı, şekli ve yeri zaman içinde değişiklik gösterir. XVII. yüzyıl ortalarına kadar yanyana bir-üç defterdarın kuyruklu imzaları bulunur ve bunlar kâğıdın enden ortasıyla sol kenar arasına, boydan tahminen dörtte birlik kısmına yerleştirilirken Sultan İbrâhim devrinden (1640-1648) itibaren sadece başdefterdara kuyruklu imza koyma hakkı tanınmış ve ilk imza kuyuksuz olarak kâğıdın üst kenarına yakın bir yere taşınırken şekli biraz değişikliğe uğramış olan kuyruklu imza bunun altında yer almıştır. Ayrıca belgeyi yazan kâtiple çıktığı kalemin adı ve beratlarında alınan harç da kayıtlıdır. Bu tür belgelerin Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinde yazılanlarında, ilk zamanlarda sadece üst kenarın ortasında küçük bir "sah" varken sonra sol üst yarıya bir de -muhtemelen- reisülküttâbın imzası eklenmiştir. Eğer konuyla ilgili bir hüccet varsa o da kaydedilmiştir. Arka yüzdeki hü-

cet-i zahriyyeler ön yüz yazısıyla aynı istikamette iken diğer yazı ve işaretler ters istikamette yazılmıştır. Bunların yazılış sıra ve şekilleri de bellidir. Muamele görmüş arz ve arzuhal tipi belgelerde çeşitli kalemlerden çıkarılan kayıtlar Tanzimat'a kadar genellikle belge üzerinde yer almıştır. Esasen arz/arzuhal yazılırken de bunu temin maksadıyla kâğıdın alt dörtte birlik kısmı kullanılmış, diğer kısımlar boş bırakılmıştır.

Tanzimat sonrasında belgelerin arkasındaki kayıt ve işaretler gitgide artmış, nezâretler arası vb. sevk muameleleri, hatta *Takvîm-i Vekâyî*'de yayımlanması keyfiyeti buraya işlenmiştir.

Osmanlı belgelerinin yazı türleri de cinsleriyle yakından ilgilidir. Ferman, sebep-i tahrîr hükmü ve bazı beratlar da divanî veya divanî kırması kullanılırken mühim şahıslara verilen beratlarla nâme ve ahidnâme-i hümâyûnlarda genellikle celî-divanî yazı tercih edilmiştir. Buyruhdalar daima divanî ve iri divanî, telhisler harekesiz nesihle yazılmıştır; ancak bazan yanlış okunma ihtimali olan kelimeler harekelenmiştir. İftâ ve kazâ organlarınınca düzenlenen belgelerde ise her zaman ta'lik kullanılmıştır. Maliye kayıtlarında genellikle iki cins yazı stili hâkimdir. Ahkâm kayıtları divanî ile yazılırken muhasebe kayıtları siyâkatla tutulmuştur. Tahrir defterleri yine siyâkatla, fakat kısmen nokta kullanılarak yazılmıştır. XIX. yüzyılın tipik yazısı ise rik'a ve daha çok da rik'a kırmasıdır. Arz tez-kireleri, iradeler, devlet daireleri arasındaki yazışmalar vb. hep bu yazı ile kaleme alınmıştır.

Osmanlı belgelerinde kâğıdın cinsi ve ebadı belge cinsine göre değiştiği gibi aynı cins belgelerin kâğıtları zaman içinde de farklılık gösterir. XVI. yüzyıl fermanlarının kâğıt ebadı giderek büyümüş ve XVIII. yüzyılda battal kâğıtlar kullanılmaya başlanmıştır. Beratlarda da aynı durum görülmekle beraber berat cinsiyle ebadı arasında daima yakın bir bağlantı olmuştur. Telhislerde, XVIII. yüzyıl ortalarına göre bu asrın sonlarında ebat küçülmüştür. Kâğıt cinsi olarak kalemlerde en çok kullanılan İstanbul kâğıdıdır. Fermanlar ve ikinci derecedeki beratlar da bu kâğıda yazılmıştır. Telhislerde ise "telhis kâğıdı" denilen cins tercih edilmiştir. Nâme-i hümâyûn, ahidnâme-i hümâyûn, mühim şahıslara verilen menşur ve mülknâmeler de dahil bütün beratlarda âbâdî cins kâğıdın çeşitli kaliteleri kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Hutû-tı Hümâyûn*, İÜ Ktp., TY, nr. 6094, 6110 (IV. Murad'ın hatt-ı hümâyûnları); L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926; G. Tessier, *La diplomatie*, Paris 1952; M. Guboğlu, *Paleografia si diplomatica Turco-Osmâna*, Bucarest 1958; B. Nedkov, *Osmanoturca Diplomatika i Paleografia*, Sofia 1966, I; J. Reychnan — A. Zajackowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics*, Paris 1968; a.e.: *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı* (trc. M. F. Atay), İstanbul 1993; a.mlf.ler, "Diplomatic", *Eİ²* (İng.), II, 313-316; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970, s. XI-XXVII; J. Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*, Wiesbaden 1974; M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul 1979; Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II.*, Wien 1983, I; a.mlf., *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an vasallen Militärbeamte, Beamte und Richter*, Wien 1986, II; A. Velkov, *Vidove Osmanoturcki Dokumenti. Prinos Kim Osmanoturkata Diplomatika*, Sofia 1986; a.mlf., "Les Notes complémentaires dans les documents financiers ottomans des XVIe-XVIIIe siècles (Étude diplomatique et paléographique)", *Turcica*, XI (1979), s. 37-77; Bekir Kütükoğlu, "Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatîği Bakımından Ehemmiyeti", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri-Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 169-176; Abdurrahman Şeref, "Ev-râk-ı Atika ve Vesâik-i Târihiyyemiz", *TOEM*, I/1 (1328), s. 9-19; Mûsâ Kâzım, "Vesâik-i Târihiyyemiz", a.e., I/2 (1328), s. 65-69; Friedrich von Kraelitz, "İlk Osmanlı Padışahlarının İsdâr Etmiş Oldukları Bazı Beratlar", a.e., V/28 (1330), s. 242-250; Mükrimin Halil Yınanç, "Feridûn Bey Münşeâtı", a.e., XI-XIII / 63-77 (1340), s. 161-168; *TTEM*, XIV/1 (1340), s. 37-46; XIV/4 (1340), s. 216-226; N. H. Biegan, "Some Peculiarities of Fermans Issued by the Ottoman Treasury in the Sixteenth Century", *Ar. Ott.*, I (1969), s. 9-13; Halil İnalçık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât", *Osm. Ar.*, I (1980), s. 1-14; a.mlf., "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzarlar", a.e., VII-VIII (1988), s. 33-54; *TA*, XIII, 325; *ABr.*, VII, 304.

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU

DIRÂYETÜ'L-HADİS

(دراية الحديث)

Rivayetlerin

sağlamlık derecesini tesbit etmeyi
konu alan hadis ilim dalı.

Rivâyetü'l-hadîs ifadesiyle birlikte kullanılan bu terimi ilmü dirâyetü'l-hadîs şeklinde ilk tarif eden, bilindiği kadarıyla ilimler tarihçisi İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) olmuştur. Rivâyetü'l-hadîs ilminde hadislerin sadece nakli söz konusu olduğu halde dirâyetü'l-hadîste sened